

СПРАВЕДЛИВА САТИСФАКЦІЯ ЯК ОСОБЛИВА ОЗНАКА ПРИ КОМПЕНСАЦІЇ (ВІДШКОДУВАННІ) ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ МАЛОЛІТНІМИ ТА НЕПОВНОЛІТНІМИ ОСОБАМИ

JUST SATISFACTION AS A SPECIAL SIGN IN COMPENSATION (COMPENSATION) OF DAMAGE CAUSED BY MINORS AND MINORS

Глушенко І.В., аспірантка кафедри цивільного права та процесу
Західноукраїнський національний університет

Стаття присвячена розумінню понять «справедлива сатисфакція», «компенсація», «відшкодування». Звертається увага, що поняття «відшкодування» та «справедлива сатисфакція» можуть вважатися тотожними лише у своєму загальному підході щодо розуміння компенсації, адже «справедлива сатисфакція» є особливою формою цивільно-правової відповідальності при завданні деліктної відповідальності, в тому числі завданій малолітніми чи неповнолітніми особами. Справедлива сатисфакція розглядається як грошова плата за шкоду, якої зазнала потерпіла сторона. Встановлено, що судова практика не часто звертається до доктрини «справедливої сатисфакції». Доводиться про потребу застосування європейського підходу з врахуванням «справедливої сатисфакції» при розгляді судових справ про компенсацію (відшкодування) шкоди завданій малолітніми чи неповнолітніми особами. В аспекті наукового дослідження доводиться, що моральна шкода містить деліктну природу і у справах про відшкодування шкоди завданій малолітніми чи неповнолітніми особами, а тому робиться висновок, що «стягнути» моральну шкоду можливо й при виникненні неоговірних зобов'язань. Водночас вітчизняні суди, як правило, застосовують таку конструкцію лише у рідкісних випадках, що загалом суперечить розумінню справедливої сатисфакції, про яку йдеться у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Акцентується увага, що в умовах адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу створення нових, а також впорядкування уже існуючих механізмів компенсації (відшкодування) шкоди, в тому числі за участю малолітніх чи неповнолітніх осіб, є вкрай необхідною потребою сьогодення.

Ключові слова: моральна шкода, компенсація (відшкодування) шкоди, справедлива сатисфакція, малолітні особи, неповнолітні особи, рішення Європейського суду з прав людини.

The article is devoted to understanding the concepts of "just satisfaction", "compensation", "reimbursement". Attention is drawn to the fact that the concepts of "compensation" and "just satisfaction" can be considered identical only in their general approach to understanding compensation, because "just satisfaction" is a special form of civil liability for tortious liability, including that caused by minors or minors. Just satisfaction is considered as monetary compensation for the damage suffered by the injured party. It has been established that judicial practice does not often refer to the doctrine of "just satisfaction". It is argued about the need to apply the European approach, taking into account "just satisfaction" when considering court cases on compensation (compensation) for damage caused by minors or minors. In the aspect of scientific research, it is proved that moral damage contains a tortious nature in cases of compensation for damage caused by minors or minors, and therefore it is concluded that it is possible to "collect" moral damage even in the event of non-contractual obligations. At the same time, domestic courts, as a rule, apply such a construction only in rare cases, which generally contradicts the understanding of just satisfaction, which is referred to in the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is emphasized that in the conditions of adaptation of domestic legislation to the legislation of the European Union, the creation of new, as well as streamlining of already existing mechanisms for compensation (reparation) of damage, including those involving minors or minors, is an extremely necessary need today.

Key words: moral damage, compensation (compensation) of damage, just satisfaction, minors, minors, decisions of the European Court of Human Rights.

Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу насамперед у сфері приватноправовій, деліктній тощо. Законом України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 р. [1] визначено мету адаптації – досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висуваються Європейським Союзом (надалі – ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього.

Сьогодні питання гармонізації України до стандартів правової системи Європейського Союзу особливо актуальне і постає не лише в потребі створення нових нормативно-правових актів національного законодавства, з врахуванням досвіду правового регулювання економіки Європейського Союзу, а насамперед у впорядкуванні вже існуючих механізмів правового регулювання та усуненні протиріч і прогалин, що виникають при сучасному розвитку суспільства.

Закріплення правомірної поведінки на нормативному рівні як позитивно-правових приписів здійснено у Резолюції Європейського парламенту від 06 вересня 2001 року, якою ухвалено Кодекс належної управлінської поведінки, положення якого мають дотримуватись установи та органи Європейського Союзу, їхні керівники та службовці у своїх стосунках з громадянами. Метою зазначеного Кодексу

є докладне роз'яснення того, що саме має означати на практиці право на належне управління.

Водночас у Преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться про глибоку віру в ті основоположні свободи, які становлять підвалини справедливості та миру в усьому світі і, які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки спільному розумінню і додержанню прав людини, від яких вони залежать.

Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» встановлено, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17). Наведене є важливим з огляду на те, що в Україні саме рішення Європейського суду з прав людини виступає гарантією відшкодування завданої шкоди. Це ж стосується й рішень щодо відшкодування (компенсації) шкоди завданій малолітніми чи неповнолітніми особами.

Проаналізувавши рішення Європейського Суду з прав людини можна констатувати про певні базові вимоги, що знаходяться у складі цивільного правопорушення. Так, наприклад, у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод йдеться про гарантоване кожному право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або

встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення.

При вирішенні справ щодо відшкодування (компенсації) завданої шкоди, Європейський Суд з прав людини насамперед аналізує зв'язок певного суб'єкта з органами державної влади. На думку Д. В. Кравчук, при визначенні чітких критеріїв, які будуть слугувати орієнтирами у кожному конкретному випадку для визначення підстав відшкодування шкоди, зокрема конкретною юридичною особою публічного права, відповідальність держави настає як при спричиненні шкоди органами державної влади, так і створенні нею юридичними особами публічного права [2, с. 55]. Підтримуючи наведену думку вважаємо, що у справах про компенсацію (відшкодування) шкоди завданої малолітніми чи неповнолітніми особами відповідальність держави слід розглядати побічно і лише в тих окремих випадках, коли держава несе безпосередню участь у вихованні малолітніх чи неповнолітніх осіб.

Як відомо, Європейський Суд з прав людини окрім понять «компенсація», «відшкодування» тощо оперує поняттям «справедлива сатисфакція». Натомість в українському законодавстві поширеними є поняття «відшкодування» та «компенсація». Враховуючи такі неоднакові підходи розглянемо більш детальніше чи можливо наведені поняття розуміти як тотожні.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» під відшкодуванням розуміється:

а) сума справедливої сатисфакції, визначена рішенням Європейського суду з прав людини відповідно до статті 41 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод;

б) визначена у рішенні Європейського суду з прав людини щодо дружнього врегулювання або у рішенні Європейського суду з прав людини про схвалення умов односторонньої декларації сума грошової виплати на користь Стягувача [3].

З огляду на наведене доходимо висновку, що поняття «відшкодування» та «справедлива сатисфакція» можуть вважатися тотожними лише у своєму загальному підході щодо розуміння компенсації, адже «справедлива сатисфакція» є особливою ознакою цивільно-правової відповідальності при завданні шкоди, зокрема деліктної, завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

У доктрині приватного права при дослідженні поняття «справедливої сатисфакції» у практиці Європейського суду з прав людини звертається увага, що термін «справедлива сатисфакція» означає грошову плату за шкоду, якої зазнала потерпіла сторона. Також звертається увага, що у тексті Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод відсутні поняття «шкода», «задоволення», «відшкодування», «компенсація». Такі поняття застосовуються як необхідна реакція держави після того, як нею порушено право людини [4].

На нашу думку, такий підхід є слухним, адже поняття «матеріальна/моральна шкода», «грошова компенсація» вважаються складовими самого розуміння «справедливої сатисфакції». Їх основна роль полягає в уточненні матеріальної вигоди при відшкодуванні (компенсації) шкоди, в тому числі завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

Поняття та зміст «справедливої сатисфакції» досліджує у своїй дисертаційній роботі Д. В. Кравчук. На думку авторки, справедлива сатисфакція повинна розраховуватись з урахуванням майнових збитків, втраченої вигоди, а також з оцінкою обсягу порушень прав конкретних осіб. Така форма цивільно-правової відповідальності держави набуває особливого значення в аспекті захисту прав та інтересів людини. Саме наявність ефективного механізму відшкодування завданої шкоди є запорукою забезпечення принципу справедливості та відновлення порушеного права [2, с. 59].

Проаналізувавши вітчизняну судову практику можна дійти висновку, що судова практика не часто звертається до доктрини «справедливої сатисфакції». На нашу думку, судам потрібно більше застосовувати європейський підхід «справедливої сатисфакції» при розгляді судових справ про компенсацію (відшкодування) шкоди завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

Критерії оцінювання, яким можна керуватися в призначенні розміру компенсації моральної шкоди, відомі та досить різноманітні. Одними із основних є «глибинність» та «тривалість» страждань осіб. Окрім цього, вважаємо, що суди, визначаючи розмір компенсації моральної (немайнової) шкоди, повинні вводити в своїх рішеннях відповідні мотиви. Адже, як слушно зазначається у Методичних рекомендаціях Міністерства юстиції України, розмір грошової моральної шкоди визначається судом у кожному випадку індивідуально та, відповідно, повинен урахувувати конкретні обставини справи, які мають суттєве значення для розгляду справи [5]. Статтею 9 Конституції України передбачено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини і основних свобод та інші міжнародні договори [6]. Стаття 41 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод (далі – Європейська конвенція) [7] встановлює, що якщо Суд визнає факт, що мало місце порушення Європейської конвенції або Протоколів до неї, а внутрішнє право Високої Договірної Сторони допускає можливість лише часткового відшкодування, Суд у разі необхідності надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію. Необхідно зазначити, що при цьому Європейська конвенція не розкриває сутності використаного в ній поняття «справедлива сатисфакція», що дає ЄСПЛ змогу в силу наданої йому компетенції тлумачити зазначене поняття самостійно. Справедлива компенсація може бути присуджена щодо матеріальних збитків, моральної шкоди, судових витрат. Так, згідно з Регламентом, моральна шкода – це шкода, що не піддається оцінюванню, може бути виражена в психічних чи фізичних стражданнях заявника. Якщо встановлено, що моральна шкода була заподіяна, і Суд вважає за необхідне присудити відповідну грошову компенсацію, оцінювання її розміру здійснюється на основі принципу справедливості й з урахуванням практики, що склалася.

Відповідно до Практичної інструкції, яка сформована Головою ЄСПЛ, зокрема до Правила 32 Регламенту від 28 березня 2007 року, Суд надає компенсацію тільки в разі дотримання одночасно двох умов: Судом зроблено висновок про порушення Високою Договірною Стороною Європейської конвенції, національне право Високої Договірної Сторони не дає змоги повністю усунути наслідки цього порушення. Третя умова про наявність причинного зв'язку впливає із системного тлумачення рішень ЄСПЛ [8]. За наведеним принципом Європейський Суд з прав людини у справі «Тімотієвич Д. проти України» [9] вказав на те, що застосування і тлумачення внутрішнього законодавства належить виключно до компетенції внутрішніх судових органів і в рамках статті 19 Конвенції, його єдиним обов'язком є забезпечення дотримання зобов'язань Договірних Держав у рамках Конвенції. Натомість в іншій справі, зокрема «Калашников проти України» [10] суд відмовив у стягненні матеріальних збитків, які завдані невиконанням рішення суду про стягнення заробітної плати, посилюючись на те, що повним та остаточним задоволенням вимоги заявника щодо відшкодування матеріальної шкоди буде виплата заборгованості за рішенням, яка йому досі належить.

Щодо другої умови, як слушно зазначає В. П. Паліюк, у разі якщо національне право Високої Договірної Сторони не дає змоги повністю усунути наслідки цього порушення, зокрема й щодо вимоги про стягнення інфля-

ційних витрат, то немає й необхідності розглядати цю вимогу на етапі розгляду, беручи до уваги існування провадження в національних судах (справа «Гаращенко проти України») [11, с. 355].

Наочний приклад щодо умови причинного зв'язку можна навести у справі «Беньямінсон проти України» [12], зокрема йдеться про те, що в рішенні по справі суд відхилив вимоги про відшкодування моральної (матеріальної) шкоди, оскільки не знайшов жодного причинного зв'язку між визнаним порушенням щодо «розумного строку розгляду справи» (стаття 6 Конвенції) і таким видом шкоди, яку зазнала заявниця в результаті смерті свого чоловіка, адже його смерть настала після закінчення проти нього кримінального провадження у зв'язку з відсутністю складу злочину [13].

На думку Е. Шигапової, справедливість компенсації як категорія, що застосовується й національним законодавцем, проте є не розкритою в судових прецедентах, визначається ЄСПЛ з урахуванням усіх обставин, а також особливостей справи. Суд суворо дотримується позиції, що відшкодування має виключно компенсаційний, а не каральний, обтяжуючий або запобіжний характер. Було б доцільно подібні керівні аспекти впровадити судовою практикою й в Україні, оскільки таке визначення ні в якому разі не є обмежувальним, дозволяючи Суду застосовувати різний підхід до того, чи завдано заявнику моральної шкоди, залежно від обставин та особливостей кожної справи, що розглядається [14, с. 105].

Підтримуючи наведену думку, зазначимо, що у справах із завданням шкоди малолітніми чи неповнолітніми особами, судам потрібно ретельно з'ясувати усі обставини, адже в силу вікового розвитку, малолітні чи неповнолітні особи можуть і не усвідомлювати наслідків своїх дій, водночас така компенсація (відшкодування) може бути надто «високою» для них.

У рішенні Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного суду у справі від 9 листопада 2016 року № 6-1575цс16 йдеться про те, що моральна шкода має деліктне походження, тобто виникає із цивільного правопорушення, а не з договору, тому, якщо між сторонами спору існують договірні зобов'язання, стягнуті моральну шкоду за їх порушення неможливо. Спір, який розглядався Верховним Судом, стосувався порушення прав споживачів у сфері енергетики. Так, зокрема, споживачу електроенергії тимчасово припинили її постачання й він намагався, посилаючись на Закон України «Про захист прав споживачів», стягнути з постачальника електроенергії моральну шкоду. Суди нижчих трьох інстанцій задовольнили його позов і застосували статті 4, 22 Закону України «Про захист прав споживачів». Проте Верховний Суд скасував усі рішення, відмовив споживачу електроенергії у стягненні моральної шкоди вказавши на деліктну природу, наявність договірних відносин між сторонами спору та неправильне застосування Закону України «Про захист прав споживачів» [15]. В аспекті нашого дослідження вважаємо, що моральна шкода містить деліктну природу і у справах про компенсацію (відшкодування) шкоди завданої малолітніми чи неповнолітніми особами, а відтак доходимо до висновку, що стягнути її можливо й при виникненні недоговірних зобов'язань.

Порівнюючи розуміння моральної шкоди в Україні та в зарубіжних джерелах виокремлюємо деякі розбіжності. Так, наприклад, ЄСПЛ оперує більш ширшим та змістовним наповненням категорії «моральна шкода», яке в залежності від обставин справи набуває індивідуальних ознак, а також критеріїв компенсації. Саме ці критерії виступають підставами правової визначеності й зумовлюють оцінювання судової перспективи як факторів. В Україні ж навпаки, практика Верховного Суду зумовлює негнучке тлумачення змісту моральної шкоди, що призводить загалом до відмови суду від її компенсації.

У контексті визнання ЄСПЛ існування спростовної презумпції завдання моральної шкоди наведемо наступний приклад. У рішенні від 15 жовтня 2009 року у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України» [16], Суд послався на своє рішення у справі Бурдова № 2, у якому зазначив, що «Існує обґрунтована й водночас спростовна презумпція, що надмірно тривале провадження даватиме підстави для відшкодування моральної шкоди». Очевидно, що ЄСПЛ виходить із презумпції спричинення моральної шкоди позивачу відповідачем та обов'язку саме відповідача спростувати таку презумпцію. Відмінною від правових позицій національних судів є справа «Ромашов проти України» [17]. Зокрема у справі йдеться про те, що Заявник скаржить на тривале невиконання рішення комісії з трудових спорів від 16 червня 1998 року, винесеного на його користь. Він також стверджує, що йому не було надано компенсацію за зменшення вартості присудженої йому суми, як визначено рішенням Лисичанського міського суду від 23 січня 2002 року. Він стверджує про порушення статей 13 і 17 Конвенції (995_004). Проте, по суті, він посилається на пункт 1 статті 6 Конвенції». Прецедентним є те, що Закон України «Про державну виконавчу службу» передбачав у статті 11, що шкода, заподіяна державним виконавцем фізичним чи юридичним особам під час виконання рішення, підлягає відшкодуванню в порядку, передбаченому законом, тобто прямо про моральну шкоду мова не йшла. Однак, ЄСПЛ вказав, що моральна шкода завдана самим фактом правопорушення. Суд не розглядав питання щодо матеріальної шкоди, оскільки заявник не обґрунтовував таку шкоду. Проте Суд урахував той факт, що в результаті виявлених порушень заявник зазнав моральної шкоди, яка не може бути виправленою шляхом лише констатації Судом факту порушення [17]. Таким чином, з наведеного випливає висновок, що сам лише факт правопорушення має своїм наслідком спричинення моральної шкоди. В Україні, на жаль, все ще переважає в більшості практика «відмови» в частині щодо компенсації (відшкодування) моральної шкоди, зокрема й заподіяної малолітніми та неповнолітніми особами.

Таким чином, можна дійти до висновку, що практика ЄСПЛ у рішеннях щодо компенсації (відшкодування) моральної шкоди є показовою насамперед для української судової практики, адже відмінними є як загальне розуміння презумпції спричинення моральної шкоди, так і сам підхід, зокрема в частині факту правопорушення, що спричинює критерії компенсації.

Проаналізувавши цілу низку судових справ у сфері відшкодування шкоди, можемо констатувати про неординарні підходи щодо розуміння, а відтак застосування поняття «компенсація моральної шкоди», «справедливої сатисфакції». Національні суди, як правило, звертаються до цього поняття лише у рідкісних випадках вирішення питання щодо компенсації (відшкодування) моральної шкоди, що загалом суперечить розумінню справедливої сатисфакції, про яку йдеться у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Як слушно зазначає Д. В. Кравчук, сатисфакція виражається не тільки грошовим відшкодуванням, а також у формі визнання провини, завіренні постраждалих у неприпустимості вчинення подібного надалі, вибачення, покарання винних, надання пільг постраждалій стороні [2, с. 61]. На думку авторки, справедлива сатисфакція – це спосіб задоволення вимог заявника з боку держави, як суб'єкта цивільно-правової відповідальності, яке полягає у повному відшкодуванні втраченого заявником майна або майнових прав; зниження ринкової вартості майна заявника або його майнових прав, відшкодування упущеної вигоди, моральної шкоди, а також у інших формах морального задоволення потерпілої сторони, організаційно-правлінських та правозастосовних заходах

(прийняття нормативно-правового акту, встановлення заслуги особи, видання індивідуально-правозастосовного акту або рішення органом державної влади або посадовою особою) [2, с. 63]. Погоджуючись із наведеною дум-

кою вважаємо, що справедлива сатисфакція як особлива ознака має застосовуватися і при розгляді справ щодо компенсації (відшкодування) шкоди завданої малолітніми чи неповнолітніми особами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. / Офіційний портал Верховної Ради України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1629-15> (дата звернення: 12.07.2022 р.).
2. Кравчук Д. В. Цивільно-правова відповідальність держави за шкоду, заподіяну приватним особам. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». К., 2020. 186 с.
3. Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 20.12.2021 р.).
4. Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. К.: Ред. журн. «Право України», 2011. Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ. «Право на життя»: у 3 кн. 2011. Кн. 1. 1164 с.
5. Методичні рекомендації Міністерства юстиції України щодо застосування цивільного законодавства про відшкодування моральної шкоди, 2015. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_7329 (дата звернення: 27.10.2018).
6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 9.
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 24.10.2022).
8. Практичний посібник щодо прийнятності заяв. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/admissibility_guide_ukr (дата звернення: 24.05.2023).
9. Справа «Тімотієвич проти України» (заява № 63158/00 Страсбург, 08 листопада 2005 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_439#Text (дата звернення: 25.07.2023).
10. Справа «Калашников проти України» (заява №22709/02) Страсбург, 11 грудня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_430#Text (дата звернення: 28.08.2023).
11. Паліюк В.П. Особливості застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод: навчально-практичний посібник. Миколаїв: Атол, 2003. С. 354–362. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9608/Paliuk%20354-362.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 12.01.2023).
12. Справа «Беньямінсон проти України» (заява № 31585/02). Страсбург, 26 липня 2007 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_283#Text (дата звернення: 12.08.2023).
13. Макбрайд Д. Юридична сила рішень Європейського суду і справедлива сатисфакція. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст / за ред. О.Л. Жуковської. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004.
14. Шигапова Е. Аспекти відшкодування моральної шкоди в практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 104–108.
15. Рішення Судової палати з розгляду цивільних справ Верховного Суду від 9 листопада 2016 р., судова практика № 6-1575цс. URL: https://protocol.ua/ua/vsu_pidstavoyu_dlya_styagnennya_moralnoi_shkodi_e_delikt_za_porushennya_dogovoru_moralna_shkoda_ne_styaguetsya/ (дата звернення: 27.10.2022).
16. Рішення Європейського суду з прав людини від 15.10.2009 у справі «Юрій Миколайович Іванов проти України». *Офіційний вісник України*. 2010. № 13. Ст. 651.
17. Справа «Ромашов проти України» (заява № 67534/01). Страсбург, 27 липня 2004 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_227#Text (дата звернення: 28.08.2023).